

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ.

ΦΥΣΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

§ 1. Ἐξετάσωμεν νῦν αὐτὸ τὸ ἔθνος τὸ κατοικοῦν ταύτας εὐλογημένας χώρας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν φυσικὴν διάπλασιν τῆς τε ὄψεως καὶ μορφῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ. Βεβαίως καὶ ἐν τῇ κατ' ἐξοχὴν χώρᾳ τοῦ ἀμωμήτου κάλλους οὐδέποτε ἔλειψαν εἰδεχθῆ καὶ ἀσχήμα πρόσωπα, καὶ ὁ Ποιητὴς πλησίον τῆς περιγραφῆς τῶν ἐλικώπων καὶ κρηκομώντων Ἑλλήνων ἀπεικονίζει ἡμῖν καὶ τὸν αἰσχιστον τῶν ὑπὸ Ἴλιον ἐλθόντων Ἑλλήνων Θερσίτην ὡς φολκὸν καὶ χωλὸν τὸν ἕτερον πόδα, ὡς κυρτὸν τοὺς ὤμους καὶ κεκυφότα ἐπὶ τὸ στῆθος, ὡς φοξὸν τὴν κεφαλὴν καὶ ψεδνὸν ἢ ἀραιὸν τὰς τρίχας καὶ φαλακρόν. «..... αἰσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθεν (Θερσίτης φολκὸς ἔην, χωλὸς δ' ἕτερον πόδα· τῷ δὲ οἱ ὤμω κυρτῷ, ἐπὶ στῆθος συνοχωκότε· αὐτὰρ ὑπερθεν φοξὸς ἔην κεφαλὴν, ψεδνὴ δ' ἐπενήνοθε λάχνη» (Ὀμ. Ἴλ. 216—219). Γενικώτερον δὲ φαίνεται ὅτι αἱ αὐταὶ περιστάσεις αἱ συνεπαγαγοῦσαι τὴν προεκτεθεῖσαν ὀλιγανδρίαν ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς χώρας, ἦτοι πρὸ πάντων ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἐγένοντο δυσμενεῖς καὶ κατὰ τοῦτο καὶ ἔσχον βλαβερὰν ἐπήρειαν καὶ εἰς τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν ἐκάστου ἀτόμου, ὥστε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις, καθ' ὃν χρόνον οὗτος διέτριβεν ἐκεῖ, μόλις ἐξ ἀγελῶν ὄλων ἐφήβων εὕρισκοντο ὀλίγοι τινὲς εὐεεῖς

καὶ εὐμορφοὶ νεανίαί. Τὰ γνωστὰ προϊόντα τῆς εἰκαστικῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων, ὁμοιώματα Θεῶν ἢ ἡρώων καὶ ἀνθρώπων, μαρτυροῦσιν ἡμῖν ἐν γένει ὅτι ὁ λαός, οὗ ἐν τοῖς κόλποις παρήχθησαν τοιαῦτα ἰδανικὰ ἀριστουργήματα, εἶχε μέγιστον βαθμὸν κάλλους καὶ ὑγείας, ὃν ἡ τέχνη δανειζομένη ἐκ τῶν ἐν τῇ φύσει πρωτοτύπων ἀπετύπου ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῆς· διότι ἔλειπε μὲν ἀπὸ τῶν τεχνιτῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι ἡ ἀνατομικὴ σπουδὴ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ταύτης τῆς πρωτίστης ὕλης, περὶ ἣν στρέφονται αἱ πλαστικαὶ τέχναι, ὡς ἐχόντων ἀκαταμάχητον πρὸς τὰς νεκροτομίας ἀποστροφὴν καὶ αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν, πολλῶ δὴ μᾶλλον τῶν τεχνιτῶν, ἀλλ' αἱ διάφοροι εὐκαιρίαι τοῦ κοινοῦ βίου πρὸ πάντων ἐν τοῖς γυμνασίοις, ταῖς παλαίστραις καὶ τοῖς ἀγῶσι καθίστων τοὺς καλλιτέχνας καὶ τεχνίτας ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ ἐπιτηδειοτέρους πρὸς κατάληψιν καὶ παράστασιν τῆς ζωηρᾶς ἐν κινήσει ἢ πρὸς κίνησιν ἐτοίμης ἀνθρωπίνης μορφῆς, ἢ πᾶσαι αἱ ἀνατομικαὶ μελέται καὶ πείραι ὥστε ἀσφαλῶς δυνάμεθα ἐκλαμβάνειν τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ὡς ἀρίστην καὶ πιστὴν παράστασιν τῆς φύσεως, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ ἡ ἐπὶ μᾶλλον ἢ ἥττον προσέγγισις ἢ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς φύσεως κρίνεται καὶ γνώρισμα τῆς ἀκμῆς ἢ παρακμῆς τῆς τέχνης τῆς παραγούσης τοιαῦτα προϊόντα. Μερικώτερον δὲ καὶ ἱστορικῶς γινώσκομεν ὅτι ὁ μὲν Ζεῦξις ἔλαβεν ὡς πρότυπα τῆς ὑπ' αὐτοῦ ζωγραφηθείσης Ἑλένης Ἀκραγαντίνας ἢ Κροτωνιάτιδας παρθένους, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς κεχωρισμένων καλλονῶν πρὸς ἀπεικόνισιν μιᾶς, τελείας καὶ ἰδεώδους καλλονῆς ἦν ἐκ τῶν οὐχὶ ἀδυνάτων πραγμάτων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τεχνίταις· ὁ δὲ Σωκράτης εἰσάγεται λέγων τῷ Παρράσιῳ ὅτι «(ὕμεῖς) οἱ ζωγράφοι τὰ καλά εἶδη ἀφομοιοῦντες, ἐπειδὴ οὐ ῥάδιον ἐνὶ ἀνθρώπῳ περιτυχεῖν, ἀμεμπτα πάντα ἔχοντι, ἐκ πολλῶν συνάγοντες τὰ ἐξ ἑκάστου κάλλιστα, οὕτως ὅλα τὰ σώματα καλά ποιεῖτε φαίνεσθαι»· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι «τούτῳ διαφέρουσι τὰ γεγραμμένα διὰ τέχνης τῶν ἀληθινῶν, τῷ συνῆχθαι τὰ διεσπαρμένα χωρὶς εἰς ἓν· ἐπεὶ κεχωρισμένων γε κάλλιον ἔχειν τοῦ γεγραμμένου τουδὶ μὲν τὸν ὀφθαλμόν, ἑτέρου δὲ τινος ἕτερον μόριον»· ἢ παρὰ Ξενοφῶντι καλῆ

(*)εοδότῃ ἐπεδείκνυε τὸ ἑαυτῆς κάλλος εἰς τοὺς ζωγράφους, οἵτινες εἰσῆρχοντο πρὸς αὐτήν, ἵνα ἀπεικονίσωσι τὸ κάλλος αὐτῆς; ὡς πάλιν καὶ πρὸς τὴν καλὴν Λαίῃδα ἤρχοντο ἢ ζωγράφοι, ἵνα ἀπομιμήσωνται τὰ στέρνα αὐτῆς, καὶ ὁ Φειδίας αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἔσχε πρὸ ὀφθαλμῶν γυναικεῖα πρότυπα. Ὡς πρὸς τὰ πρότυπα τῶν ἀρρένων οὐδὲν ἰδιαίτερον ἀπομιμήσεως γεγονὸς καὶ παράδειγμα ἀναφέρεται ἡμῖν, ἀλλ' οὐδὲ ἦν παντάπασι χρεῖα τοιαύτης ἰδιαίτερας μνείας, διότι ἡ γυμναστικὴ, ὡς προείπομεν, παρεῖχε φυσικωτάτῳ τῷ λόγῳ τὰς καλλίστας ἀναπτύξεις ἀνδρικῆς καὶ νεανικῆς ἰσχύος καὶ καλλονῆς, καὶ ταύτας καθ' ἑκάστην ἠδύνατο ἔχειν πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ φιλόκαλος καλλιτέχνης.

§ 2. Αὕτη ἡ ὑπόθεσις τῆς ἐν τῇ τέχνῃ καὶ διὰ τῆς τέχνης παραστάσεως σωματικῶν χαρακτήρων, καὶ ἐν φυσικοῖς πρωτοτύποις ἀπαντωμένων, ἐπιβεβαιοῦται οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῆς συμφωνίας ἐκείνων τῶν τεχνουργημάτων πρὸς ὠρισμένας εἰδήσεις καὶ μαρτυρίας αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς παρατηρήσεως καὶ ἀνευρέσεως ὁμοίων καὶ ἀναλόγων χαρακτηριστικῶν ἐν τοῖς σήμερον ζῶσιν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις πρωτοτύποις, τοῦλάχιστον ἐνθα τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖον διετηρήθη ἀμιγέστερον· ταῦτα λοιπὸν τὰ ζῶντα πρωτότυπα ἐκτὸς ἀσημάντων ἐξαιρέσεων οὐδαμῶς ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν τὸ ἐκλαμβάνειν τοιοῦτο κάλλος ἐν τῷ ἑλληνικῷ κλίματι καὶ ἐδάφει μόνον ὡς καθαρὸν ἀποκύημα καλλιτεχνικῆς φαντασίας. Καὶ αὕτη ἡ ὑπὸ τινῶν ἀρχαιοτέρων φιλολόγων καὶ φυσιογράφων ἀμφισβητηθεῖσα προσωπικὴ γωνία (angulus facialis) ἢ ἀποτελοῦσα τὴν καλουμένην ἑλληνικὴν κατατομήν, τὸ ἑλληνικὸν profil, δύναται καταδειχθῆναι ἔτι καὶ νῦν ἐν αὐτῇ τῇ φύσει· καίτοι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ μεταγενεστέρα τέχνη πρὸς διαπτικoὺς σκοποὺς μετεποίησε τὰς ἀναλογίας τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, ἀλλ' ὅμως τὸ ὕψος ἢ μέγεθος τοῦ ἀναστήματος, ὅπερ τὸ ἔθνος ἐξελάμβανε καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ παριστᾷ ἡμῖν ὡς ἀχώριστον σύντροφον τῆς ἀληθοῦς καλλονῆς, ἀποδοτέον εἰκότως καὶ ἐξ ἀνάγκης καὶ εἰς τὰ πραγματικὰ ἀνθρώπινα πρωτότυπα. Αἱ ἐν τῇ γλώσσῃ πισταὶ καὶ ἀναμφισβήτητοι μαρτυρίαι τούτου εἰσὶ πολλαὶ καὶ διάφοραι· καὶ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι

«ἐν μεγέθει ἢ μεγαλοφυχία, ὡσπερ καὶ τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι, οἱ μικροὶ δὲ ἀστεῖοι καὶ σύμμετροι». ὁ δὲ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡρόδοτος συνάπτουσιν ἀείποτε τὰς ἰδέας τοῦ εὐειδοῦς καὶ ὑψηλοῦ πρὸς παράστασιν ὁμολογουμένης καλλονῆς ἐν ταῖς λέξεσι «μέγας καὶ εὐειδῆς καὶ κάλλος». καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ περιγραφῇ δύο περιφημοτάτων ἡρώων, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Τυδέως, ἡ βραχύτης τοῦ σώματος αὐτῶν ὡς ἐλάττωμα τρόπον τινὰ κρίνεται, ἀντισταθμιζομένη μόνον δι' ἄλλων ἀντιτιθεμένων κατὰ συμβεβηκὸς προτερημάτων γνωστὸν τὸ Ὀμηρικὸν «Τυδεὺς μικρὸς μὲν ἔην δέμας, ἀλλὰ μαχητῆς», ὁ δ' Ἡρακλῆς παρὰ Πινδάρῳ περιγράφεται ὡς «ὄνοτος μὲν ιδέσθαι, συμπεσεῖν δ' ἀκμᾶ βαρὺς,» ὡς «μορφὰν βραχὺς, ψυχὰν δ' ἀκαμπτος». «Οὐ γὰρ φύσιν Ὀαριωνεῖαν ἔλαχεν· ἀλλ' ὄνοτος μὲν ιδέσθαι, συμπεσεῖν δ' ἀκμᾶ βαρὺς· καίτοι ποτ' Ἀνταίου δόμους Θηβᾶν ἀπὸ Κασμειᾶν μορφὰν βραχὺς, ψυχὰν δ' ἀκαμπτος, προσπαλαίων ἦλθ' ἀνὴρ τὰν πυροφόρον Λιβύαν, κρανίοις ὄφρα ξένων ναὸν Ποσειδάωνος ἐρέφοντα σχέθαι υἱὸς Ἀλκμήνας» (Ἰσθμ. Γ', 67—73). ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ τοῦ Ἀρχιλόχου «οὐ φιλέω μέγαν στρατηγόν... ἀλλὰ μοι σμικρὸς τις εἴη καὶ περὶ κνήμας ἰδεῖν ῥοικός (καμπύλος, ἔσω νενευκώς), ἀσφαλῆως βεβηκῶς ποσί, καρδίης πλέος, τὴν αὐτὴν ἀντίθεσιν μαρτυρεῖ. Ἐπίσης ἐν τῇ αὐτῇ πραγματικότητι ὀφείλομεν ἀνευρίσκειν καὶ τὴν ἀναλογίαν καὶ τὸν ῥυθμὸν τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος, καὶ ταύτη ἀποδοτέον ἐκείνην τὴν ἀμεμπτον συμμετρίαν, ἣ ἀπετέλει τὴν ἰδιάζουσαν ἀξίαν καὶ τὸν κυριώτερον χαρακτήρα τῆς γνησίας ἀνθρωπίνης καλλονῆς· διότι κατὰ τοὺς ἀρχαίους «τὸ κάλλος οὐκ ἐν τῇ τῶν στοιχείων, ἀλλ' ἐν τῇ τῶν μορίων συμμετρίᾳ συνίσταται».

§ 3. Ἰδίως δὲ ὡς ἄλλα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς καθαρᾶς καὶ ἀμιγροῦς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀναφέρονται ἡμῖν ἡ λευκότης τῆς ἐπιδερμίδος, ἡ ὑπόξανθος καὶ ἡρέμα βοστρυγίζουσα κόμη, ἡ στερεὰ καὶ εὐπαγῆς σὰρξ, τὸ εὐθὺ καὶ ἔρθιον τῶν σκελῶν, τὰ εὐφυῆ καὶ εὐμορφα ἄκρα, τὸ στρογγύλον καὶ μέτριον μέγεθος τῆς κεφαλῆς, τὸ στερόδον τοῦ τραχήλου, τὰ λεπτὰ χεῖλη, ἡ εὐοεῖα ῥίς, καὶ ἐπὶ πᾶσι καὶ πρὸ πάντων ὁ ὠραῖος ὀφθαλμὸς μετὰ

τοῦ χαροποῦ καὶ γοργοῦ βλέμματος. Τὴν τοιαύτην ἔκφρασιν τῆς ἑλληνικῆς φυσιογνωμίας, ἐν ἣ ἀνευρίσκομεν εὐκόλως τὰς ιδιότητες τῆς ἑλληνικῆς κατατομῆς καὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος, ἀρυόμεθα ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος. «Εἰ δέ τισι τὸ ἑλληνικὸν καὶ ἰωνικὸν γένος ἐφυλάχθη καθαρῶς, οὗτοι εἰσὶν αὐτάρκως μεγάλοι ἄνδρες, εὐρύτερνοι, ὄρθιοι, εὐπαγεῖς, λευκότεροι τὴν χροιάν, ξανθοί, σαρκὸς κρᾶσιν ἔχοντες μετρίαν, εὐπαγεστέραν, σκέλη ὄρθιά, ἄκρα εὐφυῆ κεφαλὴν μέσην τὸ μέγεθος, περιαγῆ, τράχηλον εὐρωστον, τρίχωμα ὑπόξανθον, ἀπαλώτερον, οὐλον πράως, πρόσωπον τετράγωνον, χεῖλη λεπτά, ῥίνα ὄρθήν, ὀφθαλμοὺς ὑγροὺς, χαροπούς, γοργοὺς, φῶς πολὺ ἔχοντας ἐν αὐτοῖς· εὐοφθαλμότατον γὰρ πάντων ἔθνῶν τὸ ἑλληνικόν» (Ἄδαμαντ. Φυσιογνωμ. Β', 24)· διὸ καὶ παρ' Ὀμήρῳ καλοῦνται «ἐλίκωπες Ἀχαιοί» καὶ «ἐλικώπιδες» αἱ Ἑλληνίδες.

§ 4. Ἀληθεύει μὲν ὅτι ὑπῆρχον καὶ διαφοραὶ ἐν τοῖς διαφοροῖς ἀτόμοις τοῦ ἑλληνικοῦ φύλου καθ' ἕκαστον τούτων τῶν μερῶν, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ διαφορά ἀπετέλει ἰδιάζουσαν ἐν τῷ γενικωτέρῳ καὶ κανονικῷ τύπῳ καλλονῆν, διακρινομένην καὶ διαφόρως ἐρμηνευομένην ὑπὸ φιλοκάλων καὶ ἐρωτολήπτων φυσιογνωμόνων, οἱ ἠδύναντο ἐπαινεῖν τὸν σιμόν, καλοῦντες αὐτὸν ἐπίχαριν, εὐρισκὸν δὲ ὅτι τὸ γρυπὸν τοῦ ἄλλου ἐστὶ βασιλικόν, οἱ δὲ μὴ ἀποκλίνοντες εἰς μηδέτερον ἔχουσι τὴν ἀρίστην συμμετρίαν, καὶ ὅτι οἱ μὲν μέλανές εἰσιν ἀνδρικοὶ ἰδεῖν, οἱ δὲ λευκοὶ εἰσὶ Θεῶν παῖδες (Πλατ. Πολιτ. Ε', σ. 474)· «ἢ οὐχ οὕτω ποιεῖτε πρὸς τοὺς καλοὺς; ὁ μὲν ὅτι σιμός ἐπίχαρις κληθεὶς ἐπαινεθήσεται ὑφ' ὑμῶν, τοῦ δὲ τὸ γρυπὸν βασιλικόν φατε εἶναι, τὸν δὲ δὴ διὰ μέσου τούτων ἐμμετρότατα ἔχειν μέλανας δὲ ἀνδρικοὺς ἰδεῖν, λευκοὺς δὲ Θεῶν παῖδας εἶναι, μελιχλώρους δὲ καὶ τοῦνομα οἶει τινὸς ἄλλου ποίημα εἶναι ἢ ἐραστοῦ ὑποκοριζομένου τε καὶ εὐχερῶς φέροντος τὴν ὠχρότητα, ἐὰν ἐπὶ ὥρα ἦ; — Εἶδομεν ὅτι τὸ εὐμορφον τῆς ἑλληνικῆς ῥινός, ὅπερ ἐπίθετον ταυτίζεται καὶ σήμερον ἔτι ἐν τῇ τέχνῃ τῇ εὐρύθμῳ καὶ ἀμωμήτῳ ῥινί, συνίσταται εἰς τὴν εὐθειᾶν διεύθυνσιν καὶ συνήθως ὁμαλήν ἄκραν τὴν ἀποτελοῦσαν μετὰ τῆς κάτω βάσεως τῶν φωθῶνων

γωνίαν, ὅσον ἔνεστι μᾶλλον πλησιάζουσιν πρὸς τὴν ὀρθήν, καὶ λίσαν λεπτῶς καὶ εὐφυῶς ἐσχηματισμένην, καὶ οὕτω κατέχει τὸ μέσον μεταξύ τῆς ἱερακώδους ῥινός τοῦ γρυποῦ καὶ τῆς πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένης καὶ ἀμβλείας ῥινός τοῦ σιμοῦ· ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων τῶν ἐλαττωμάτων καὶ παραφθορῶν τῆς ἑλληνικῆς ῥινός ἐκρίνετο μὲν ἡ σιμότης ἐν γένει ὡς ἀσχημὸν τι καὶ συγκατελέγετο ὡς χαρακτηριστικὸν βαρβαρικῆς μορφώσεως καὶ κατασκευῆς, ἀλλ' ὡς ἀνεύρισκον ἐν τῇ γρυπῇ ῥινὶ ἔκφρασιν βασιλικῆς μεγαλοπρεπείας, οὕτω καὶ ἐν αὐτῇ τῇ σιμῇ ῥινὶ ἀνεύρισκον χάριέν τι καὶ φιλήδονον καὶ πανοῦργον· διὸ παρ' Ἀριστοφάνει αἱ σιμότεραι καὶ ἀνάσιμοι τὴν ῥίνα ἀντιτίθενται ταῖς σεμναῖς· ἐκ τούτου ὡσαύτως καὶ τὸ σιμὰ γελᾶν ἰσοδυναμεῖ τῷ πανούργως καὶ κοβάλως γελᾶν. Διαφοραὶ ὡσαύτως ἀναφέρονται καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα τῶν ὀφθαλμῶν, ὅπερ μάλιστα καὶ Ἀριστοτέλη παρακολουθεῖ τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος· «διὰ τί οἱ λευκοὶ ἄνθρωποι καὶ ἵπποι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γλαυκοί; ἢ διότι τριῶν χρωμάτων ὄντων τοῖς ὀμμασι, μέλανος καὶ αἰγωποῦ καὶ γλαυκοῦ, τῷ τοῦ σώματος χρώματι καὶ τὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ χρῶμα ἀκολουθεῖ, τοῦτο δ' ἐστὶ γλαυκότης»; (Προβλ. Γ', 11). Ἐκ τῶν διαφορῶν τὸ χρῶμα ὀφθαλμῶν οἱ γλαυκοὶ ὀφθαλμοὶ κατακρίνονται μὲν παρὰ τισιν ὡς ἀσχημοί, ὡς παρὰ Λουκιανῷ, ἀλλὰ συγχρόνως κατὰ τὴν γενικωτέραν περὶ αὐτῶν κρίσιν τῶν Ἑλλήνων, ἀποδιδόμενοι καὶ τῇ θεᾷ τῆς φροντισεως Ἀθηνᾶ, τῇ κατ' ἐξοχὴν γλαυκώπιδι θεᾷ, καὶ σπινθηροβολοῦντες καὶ λίσαν διορατικοὶ ἔντες, ἐμφαίνουσι καὶ ἀγγίνοισιν καὶ βαθύνοισιν καὶ συνάμα δεινόν τι καὶ πολεμικόν, καὶ διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἔχουσι τὰ πρωτεῖα μεταξύ τῶν ἐτερόχρων ὀφθαλμῶν· οἱ δὲ αἰγωποὶ (καστανόχροι) ὀφθαλμοὶ εἰσι σημεῖον βελτίστου ἤθους καὶ κράτιστοι πρὸς ὀξύτητα ὄψεως. «Ὀφθαλμοῦ δὲ τὸ μὲν λευκὸν ὅμοιον, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, πᾶσι, τὸ δὲ καλούμενον μέλαν διαφέρει· τοῖς μὲν γὰρ ἐστὶ μέλαν, τοῖς δὲ σφόδρα γλαυκόν, τοῖς δὲ χαροπόν, ἐνίοις δ' αἰγωπόν, ὃ ἤθους βελτίστου σημεῖον καὶ πρὸς ὀξύτητα ὄψεως κράτιστον. Μόνον δ' ἢ μᾶλλον τῶν ζώων ἄνθρωπος πολύχρους τὰ ὀμματὰ ἐστίν· τῶν δ' ἄλλων ἓν εἶδος· ἵπποι δὲ γίνονται γλαυκοὶ ἔνιοι» (Ἀριστοτ. Ἰστ. Ζ. Α, 10). Πάντως δὲ τὸ μεγαλόφθαλμον

παρίστα μεγαλοπρεπή τινα καὶ ζωηρὰν ὠραιότητα, ἀπεικονιζομένην πρὸ πάντων ἐν τῇ κατ' ἐξοχὴν μεγαλοπρεπεῖ καὶ ποτνία Θεᾶ Ἡρα, ἣ καὶ κατ' ἐξοχὴν καλεῖται βοῶπις ἦτοι μεγαλόφθαλμος· ἡ δὲ ὑγρότης τῶν ὀφθαλμῶν ἢ τοσοῦτον ἐγκωμιαζομένη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἶχε τρυφερόν τι καὶ φαιδρὸν καὶ ἐπίχαρι καὶ ἦν καὶ αὐτὴ χαρακτηριστικὸν τῆς χαριεστάτης ἐν Θεαῖς Ἀφροδίτης. Τὸ ἀνακρεόντειον ἄσμα ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ ἀρίστου ζωγράφου βλέμμα «ἄμα γλαυκὸν ὡς Ἀθήνης, ἄμα δ' ὑγρὸν ὡς Κυθήρης.»

§ 5. Ὡσαύτως ὑπῆρχον ἰδιάζουσαι διαφοραὶ καὶ ὡς πρὸς τὴν κόμην, εἰς ἣν ἀπὸ τῶν ὀμηρικῶν ἤδη χρόνων ἀπεδίδετο μεγάλη σημασία παρὰ τοῖς Ἕλλησι γνωστότατον ὅτι ὁ Ποιητὴς καλεῖ αὐτοὺς μυριαχοῦ «καρηκομῶντας Ἀχαιοὺς»· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ τέχνῃ ἡ κόμη διατελεῖ λίαν χαρακτηριστικὴ καὶ πλείστου λόγου ἀξία· καὶ περὶ μὲν τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῆς κόμης καὶ τῶν διαφορῶν τρόπων τῆς διασκευῆς αὐτῆς, οἷοι ἦσαν συνήθειαι ἐν τῇ κομμωτικῇ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλαγῶν ἔσται λόγος· νῦν δὲ σημειοῦμεν μόνον ὅτι τὸ συνηθέστερον ἐν Ἑλλάδι ἦν πυκνὴ, μεγάλη καὶ βοστρυχώδης ἢ οὖλη κόμη· καὶ οἱ μὲν ἔφηβαι καὶ ἀθληταὶ ἔφερον αὐτὴν βραχέως ἀποκεκαρμένην, οἷαν ἡ τέχνη παριστᾷ αὐτὴν παρὰ τοῖς τοιούτοις καὶ παρὰ τισιν ἥρωσιν. Ἐν ἀνδρώδεσι καὶ ῥωμαλέαις φύσεσιν αὕτη ἢ βραχεῖα οὖλη κόμη λαμβάνει τραχυτέραν καὶ οὐλοτέραν μορφήν· διὸ καὶ ὁ οὖλος ἢ οὐλόθριξ ἐκλαμβάνεται ὡς βλοσυρὸς τὸ εἶδος· τὸναντίον δὲ μακροτέρα καὶ κατὰ μακρὰς ἐλικοειδεῖς γραμμάς καταπίπτουσα εἰς τὰς παρεῖας καὶ τοὺς ὤμους κόμη ἐξελαμβάνετο ὡς σημεῖον μαλακωτέρου καὶ τρυφερωτέρου χαρακτήρος, καὶ τὸ μαλακὸν τριχωμάτιον ἐκρίνετο ὡς σημεῖον τοῦ δειλοῦ (τετανόθριξ). Ὡς σημεῖον μεγαλείου καὶ ὑπερηφανείας φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευε παρὰ τοῖς Ἕλλησι κόμη ἀναφυομένην τρόπον τινὰ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου καὶ καταπίπτουσα ἐκατέρωθεν ἐν ἰσχυροῖς τόξοις καὶ ἔλιξιν, καὶ τοῦτο ἦν τὸ καλούμενον ἀνάσιμον ἢ ἀνάσιλλον τρίχωμα, σημεῖον τοῦ ἐλευθερίου. Καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα δὲ ἀναφέρονται μετ' ἴσου ἐπαίνου καὶ αἰ μέλαιναὶ κόμαι, αἰ ἰώδεις, αἰ ὅμοιαι τῷ ὑακινθίνῳ ἀνθει, καὶ ὡς ἰδιάζον χαρακτη-

ριστικὸν καλλονῆς καὶ σεμνότητος ἀποδίδονται ὑπὸ Πινδάρου εἰς τὰς Μούσας, τὰς κατ' ἐξογὴν ἰοπλοκάμους ἢ ἰοβοστρύχους, ὡς καὶ αἱ μέλαιναί μὲν τὰ ἐνδοθεν, ἠλιῶσαι δὲ κατὰ τὰ ἄκρα, ὅ ἐστιν ἀποδίδουσαι τὴν λάμψιν τοῦ ἡλίου καὶ λάμπουσαι ξανθῷ χρώματι, καὶ αἱ ξανθαὶ κόμαι, τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ὠκύποδος ἥρωος τῶν Ἑλλήνων Ἀχιλλέως τὸ ἀποδιδόμενον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς πάντας τοὺς ὠραιοτάτους ἥρωας αὐτῶν. Καὶ αἱ μὲν μέλαιναί κόμαι ἦσαν σημεῖον ἀλαζονείας, αἱ δὲ ξανθαὶ σημεῖον ἀπαλότητος καὶ τρυφερότητος· μνημονευτέον δ' ἐνταῦθα καὶ τὰς πυρρὰς τρίχας καὶ τοὺς πυρρότριχας ἢ πυρσότριχας, ὡς ἐντονωτέρους τὸ βλέμμα καὶ λυπηροὺς καὶ δυστρόπους τὸν χαρακτήρα, οἷοι πάντοτε ἐξελήφθησαν οἱ πυρρότριχες πρὸς τῇ παροιμιώδει δολιότητι καὶ πανουργίᾳ τοῦ χαρακτήρος αὐτῶν· διὸ ἐν τῇ κωμῳδίᾳ πάντα τὰ πρόσωπα τῶν πανούργων δούλων εἶχον τοιοῦτο πυρρὸν τρίχωμα.

§ 6. Πᾶσαι ὅμως αἱ κατὰ ταῦτα προμνησθεῖσαι διαφοραὶ οὐδαμῶς ἀναιροῦσι τὴν γενικὴν χαρακτηριστικὴν τὴν στηριζομένην εἰς τὰ προμνησθέντα γενικώτερα καὶ ῥητῶς ἐπαινούμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ γνησίου ἑλληνικοῦ κάλλους. Ὡς πρὸς δὲ τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐπίδερμίδος σημειωτέον ὅτι ὁ μέλας ἢ μελάγχρους θεωρεῖται παρ' αὐτοῖς ὡς ἰσοδύναμος τῷ ἀνδρικῷ, διότι ὁ τοιοῦτος διετέλεσεν ἐν ἡλίῳ καθαρῷ τεθραμμένος, οὐχὶ δὲ ὑπὸ «συμμιγεῖ σκιᾶ», διετέλεσεν ἠλιωμένος καὶ ἐγένετο ἠλιοκαής, καὶ οὐχὶ ἐν σκιᾷ ἐκτεθηλυμμένος, καὶ οὕτω κατήντησε στερρότερος τὸ σῶμα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν νοσώδη, λευκὴν καὶ ὠγρὰν χροιάν τῶν οἰκουρούντων καὶ ἐσχιατροφηκότων, ὧν ἡ λευκότης ὑποδηλοῖ σκιατροφίαν, μαλθακότητα καὶ γαῦνόν τι ἐντεῦθεν ἔλαβον ἀφορμὴν καὶ αἱ παροιμίαι, «λευκὰ τοὺς δειλοὺς φνειδίξουσιν» ἐπὶ τῶν ἐτέροις τὰ προσόντα αὐτοῖς κακὰ προφερόντων, παρ' ὅσον οἱ λευκοὶ δειλοί, καὶ «οὐδ' ἐν ἀνδρῶν λευκῶν ὄφελος ἢ σκυτοτομεῖν ἐπὶ τῶν εἰς μηδὲν λυσιτελούντων, παρ' ὅσον οἱ μέλανες τῶν λευκῶν λυσιτελέστεροι». Ἡ εἰς τὴν λευκότητα ὑπὸ τούτων τῶν παροιμιῶν ἀποδιδόμενη σημασία ἐρμηνεύεται ἔτι ἀρχούντως καὶ ὑπὸ τῶν τοῦ Εὐσταθίου (εἰς Ἴλ. Δ. 141) «ὅτι δὲ τὸ ἐν σώμασι λευκὸν οὐκ ἐν ἐπαίνῳ ἦν, καὶ ἐν ῥητορικοῖς δη-

λουται λεξικοῖς, ὧν ἐν θάτέρῳ μὲν κεῖται ὅτι λευκοὶ οἱ δειλοὶ καὶ λευκώπιοι οἱ αὐτοὶ ἐν δὲ ἐτέρῳ «τὸ οὐδὲν λευκῶν ἀνδρῶν ὄφελος κ. τ. λ.» Παραλείποντες ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐπὶ δειλῶν καὶ ἀνάνδρων χρῆσιν τῆς παροιμιώδους ἐπωνυμίας λευκόπυγος, καὶ τὴν ἐπὶ τῶν γενναίων χρῆσιν τῆς μελάμπυγος, ἀναφέρομεν μόνον καὶ τὴν γενικωτέραν παρατήρησιν ὅτι «ἐπὶ παντὸς ζώου τὸ μελάγχρουν ἐστὶν ἰσχυρότερον». Ἀλλὰ πάλιν, καίτοι τὰ λευκὰ τῶν σωμάτων ἐκρίνοντο εὐπαθέστερα, τοῦτο οὐδαμῶς ἐκώλυε καὶ τὸ ἐγκωμιάζειν τὴν φυσικὴν λευκότητα ὡς θεῖον δῶρον.

§ 7. Ἀφ' ἐτέρου δὲ αἱ χρυσίζουσαι, ξανθαὶ καὶ ἠλιῶσαι τρίχες αἱ ἐν πολλαῖς ἐπ' ἀγγείων εἰκόσιν ἀπαντῶμεναι καταδεικνύουσιν ἡμῖν ὅτι τὸ τοιοῦτο χρῶμα ἐξετιμάτο καὶ ἐν τῇ φύσει. εἵπομεν πρὸ μικροῦ ὅτι ξανθοὶ παρίστανται οἱ εὐειδέστατοι τῶν Ἑλλήνων ἡρώων· πολλοὶ μάλιστα τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἐπειδὴ ἡ ξανθὴ κόμη ἐνομιζέτο ὅτι συντελεῖ μεγάλως εἰς τὴν ὠραιότητα, ἠθέλησαν ἐξηγήσασθαι τὸν ξανθὸν Μενέλαον, ὡς καλὸν καὶ εὐμορφον Μενέλαον, καὶ τὴν ξανθὴν κόμην τοῦ Πηλεΐδου Ἀχιλλέως ὡς καλὴν κόμην καὶ καλλύνουσαν αὐτόν. Ἡ δὲ κατὰ τινὰ μὲν συνώνυμος, κατὰ τινὰ δὲ διαφέρουσα τοῦ ἐπιθέτου ξανθός ἐπωνυμία τοῦ πυρρόυ, ὅστις ἄλλως καὶ αἶθος λέγεται, ἀποδίδεται ἰδιαιτέρως καὶ εἰς τὸν πώγωνα, τὸ μὲν ὡς σημεῖον τῆς ἤδη ἀρχομένης ἐκφύσεως τῶν τριχῶν ἐν ταῖς νεανικαῖς παρειαῖς καὶ τῷ πώγωνι, τῶν ἰούλων, ὡς παρ' Εὐριπίδῃ ἢ Ἰονάστῃ λέγει περὶ τοῦ Οἰδίπου, ὅτι ὁ παῖς αὐτῆς ἤδη ἐξηνδροῦτο πυρσαῖς γένυσιν, καὶ αἱ παρὰ Στατίῳ *roseae genae* ὑπεμφαίνουσι τὴν μείζονα τιμὴν καὶ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν ἀνδρικωτέραν ἡλικίαν *) , τὸ δὲ ὡς τεχνικὴ βαφή καὶ χρῶσις γενείων τε καὶ τριχῶν· ἀλλ' ἡ διὰ τῆς τέχνης παραγομένη αὕτη πυρρότης ἢ ξανθότης τῶν τριχῶν ἦν ἡ βαρβαρικὴ συνήθεια τῶν ἀσιατικῶν λαῶν, ὡς παρ' Αἰσχύλῳ τῶν τις Περσῶν ἀρχηγῶν παρεισάγεται «τέγγων πυρσὴν ζαπληθῆ δάσκιον γενειάδα ἀμείβων χρῶτα παρ-

*) „Expecta, dum major honos, dum firmitus aevum, dum roseis venit umbra genis“ (Theb. IV, 335).

Ε.Υ.Δ. της Κ.Ρ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

φυρέη βαφή», και ἄλλου ἀναφέρεται οἰνωπὸς γένυς, ἣ κατε-
 προνεῖτο, γινομένη ὑπὸ τοῦ γυναικείου φύλου, και ἐκ τούτου ἡ
 παραίνεσις «τὴν γυναῖκα τὴν σώφρονα οὐ δεῖ τὰς τρίχας ξανθὰς
 ποιεῖν»· ἀλλὰ και ὡς ὠραιότης ἐπαινοῦνται αἱ ξανθαὶ τρίχες ὑπὸ
 τῶν ἀρχαίων· οὕτω παρὰ τῷ Αἰλιανῷ λέγεται ὅτι ἡ τῆς Ἀτα-
 λάντης κόμη ἦν ξανθὴ οὐχὶ πολυπραγμοσύνη γυναικεία και βα-
 φαῖς ἅμα και φαρμάκοις, ἀλλ' ἦν φύσεως ἔργον ἢ χροιά· ἐσφαλ-
 μένως δὲ ὑπετέθη ὑπὸ τινων ὅτι ἡ ξανθὴ κόμη οὐδέποτε ἀποδίδοται
 ὑπὸ τῶν ποιητῶν ταῖς δεσποίναις, ἀλλὰ πάντοτε ταῖς ἑταίραις· διότι
 ἔδη κατ'ἀρχαιοτέρους χρόνους ὁ Ἡσίοδος καλεῖ τὴν Ἀριάδνην ξανθὴν.

§ 8. Ἀλλὰ περὶ τῶν τοιούτων χαρακτηριστικῶν τῆς ἑλλη-
 νικῆς μορφῆς γινομένου ἐνταῦθα τοῦ λόγου, ἀδύνατον παραδραμεῖν
 ἐν σιωπῇ και τὴν ἀνακρεόντειον γλαγυρὰν ἔκφρασιν ἑλληνικῆς
 καλλονῆς νεανιδὸς τε και νεανίου. Και περὶ μὲν τῆς πρώτης
 ἄδει τάδε «Ἄγε, ζωγράφων ἀριστε, . . . γράφε τὴν ἐμὴν ἑταίρην·
 γράφε μοι τρίχας τὸ πρῶτον ἀπαλὰς τε και μελαίνας . . . γράφε
 μοι δ' ἐξ ὄλης παρειῆς ὑπὸ πορφυραῖσι χαίταις ἐλεφάντινον μέ-
 τωπον· τὸ μεσόφρυον δὲ μὴ μοι διάκοπτε, μήτε μίση· ἐχέτω δ'
 ὅπως ἐκείνη τὸ λεληθότως σύνοφρυ βλεφάρων ἔτυν κελαινὴν· τὸ
 δὲ βλέμμα νῦν ἀληθῶς ἀπὸ τοῦ πυρὸς ποίησον, ἅμα γλαυκὸν
 ὡς Ἀθήνης, ἅμα δ' ὑγρὸν ὡς Κυθήρης· γράφε ῥῖνα και παρειάς,
 ῥόδα τῷ γάλακτι μίξας· γράφε χεῖλος, οἷα Πειθοῦς, προκαλούμε-
 νον φίλημα· τρυφεροῦ δ' ἔσω γενείου περὶ λυγδίνῳ τραχήλῳ
 Χάριτες πέτοινο πᾶσαι». Περί δὲ νεανίου «Γράφε μοι Βάθυλλον
 οὕτω λιπαρὰς κόμας ποίησον, τὰς μὲν ἐνδοθεν μελαίνας, τὰς δ'
 εἰς ἄκρον ἠλιώσας· ἔλικας δ' ἐλευθέρους μοι πλοκάμων ἀτακτα
 συνθεῖς· ἄφες, ὡς θέλωσι, κείσθαι ἀπαλὸν δὲ και δροσῶδες στε-
 φέτω μέτωπον ὄφρυς κυανωτέρη δρακόντων· μέλαν ὄμμα γοργὸν
 ἔστω, κεκερασμένον γαλήνῃ, τὸ μὲν ἐξ Ἄρης ἔλκον, τὸ δὲ τῆς
 καλῆς Κυθήρης, ἵνα τις τὸ μὲν φοβῆται, τὸ δ' ἀπ' ἐλπίδος κρε-
 μᾶται· ῥοδίνην δ' ὅποια μῆλον γνοίην ποίει παρειῆν· ἐρύθημα δ'
 ὡς ἂν Αἰδοῦς δύνασαι βαλεῖν, ποίησον· τὸ δὲ χεῖλος οὐκέτ' οἶδα,
 τίνι μοι τρόπῳ ποιήσεις — ἀπαλὸν γέμον τε Πειθοῦς· μετὰ δὲ
 πρόσωπον ἔστω ἐλεφάντινος τραχήλος».

§ 9. Βεβαίως ἐν τούτοις τοῖς καθ' ἕκαστον χαρακτηριστικοῖς αἱ περὶ κάλλους ἰδέαι καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀρχαίοις ἦσαν διαφοροὶ, τῶν μὲν προτιμώντων καὶ ἐγκωμιζόντων τὸ δεῖνα ἐξωτερικὸν προτέρημα, τῶν δὲ ἀποφκινομένων ὑπὲρ ἄλλου τινὸς ἀντιθέτου· διότι καὶ οἱ κατ' ἐξοχὴν φιλόκαλοι Ἕλληγες ἦσαν ἀνεκτικοὶ ἐν ταῖς περὶ φιλοκαλίας καὶ κάλλους ὁρέξεσι καὶ ἰδιοτροπίαις ἀλλήλων. Ὡσαύτως ἀσυμφωνία ὑπάρχει καὶ περὶ τῆς πατρίδος τῶν ὠραιότερων γυναικῶν, ἣ μετατίθεται ποτὲ μὲν εἰς ταύτην, ποτὲ δ' εἰς ἐκείνην τὴν χώραν ἀλλά, καίτοι καὶ τὸ μαντεῖον ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ κάλλος τῶν Λακεδαιμονίων γυναικῶν ἦν ἐξαισιον, καὶ συνεβούλευε ζητεῖν κῆππον Θησσαλικὴν, Λακεδαιμονίαν τε γυναῖκα, τὸ ἀληθέστερον φαίνεται εἶναι ὅτι πατρὶς γυναικείων καλλόνων ἦν ἅπασα ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον· οὕτως ἐκτὸς τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαινοῦνται αἱ Θηβαῖδες γυναῖκες, αἱ τοῖς μεγέθεσι, πορείαις, ῥυθμοῖς εὐσχημονέσταται τε καὶ εὐπρεπέσταται τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι γυναικῶν ἦσαν. Ἔῖτα καὶ ἄλλαι πολλαὶ πόλεις ἢ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος κηυχῶνται ἐπὶ τούτῳ, ὡς ὑπὸ μὲν τοῦ Ὀμήρου ἢ ἐν τῇ Φθίῃ Ἑλλάς ὀνομάζεται καλλιγύναιξ, ὁ δὲ Ἡσίοδος καλλιγύναικα ὡσαύτως ὀνομάζει τὴν ἐν Εὐβοίᾳ Χαλκίδα, περὶ ἧς καὶ ὁ Θεόφραστος ἐπιβεβαιοῖ ὅτι αὐτῇ γίνονται εὐπρεπεῖς γυναῖκες. Παρ' ἄλλοις δ' ἀναφέρεται ὅτι καλλίσονες γυναῖκες τῶν πανταχοῦ γυναικῶν ἐγίνοντο ἐν τῇ ἀντικρὺ τῆς Τρωάδος κειμένη νήσῳ Τενέδῳ· καὶ ὑπὸ νεωτέρων δὲ περιηγητῶν πολλαχῶς παρετηρήθη ὅτι κατὰ τὰς παρακειμένας τῇ Ἑλλάσσονι Ἀσία βορειοτέρας νήσους ἀνευρίσκονται καὶ νῦν ἀμώμητα κάλλη γυναικῶν. Σύμφωνα τούτοις καὶ τὰ παρὰ Νόννῳ «Ἑλλάδα καλλιγύναικα γυνὴ μία πᾶσαν ἐλέγχει· οὐ Πάφος, οὐκέτι Λέσβος αἰδεσται, οὐκέτι Κύπρου οὐνομα καλλιτόχοιο φατίζεται· οὐκέτι μέλψω Νάξον αἰδομένην εὐπάρθενον· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ εὐτοκος εἰς ὠδεῖνας ἐνικήθη Λακεδαίμων· οὐ Πάφος, οὐκέτι Λέσβος, Ἀμμωνῆς δὲ τιθήνη ἀντολίη σύλησεν ὄλον κλέος Ὀρχομενοῖο, μούνην ἀμφιέπουσα μίαν χάριν» κ. τ. λ.

§ 10. Ἄλλ' ἐν τῶν κυριωτάτων καὶ οὐσκωδεστάτων πλεονεκτημάτων τῶν Ἑλλήνων ἦν ἡ ὑγεία, ἣ, οὐσα συνέπειά τῆς

ἐπικρατούσης παρ' αὐτοῖς φυσικῆς καὶ λιτῆς διαίτης καὶ τῆς εὐεργετικῆς εὐκрасίας τοῦ κλίματος, ἀποτελεῖ τὸ ἐξάιρετον κληρονομημα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, καὶ πολλαχῶς καὶ δικαίως καὶ ὑπὸ ποιητῶν ἐξυμνήθη ἐν ἰδιαιτέροις εἰς αὐτὴν ὕμνοις ὡς τὸ ἄριστον τῶν ἀγαθῶν, καὶ ὑπὸ φιλοσόφων ἐξετιμῆθη δεόντως. Ἰνα κατανοήσωμεν, πόσῃν σημασίᾳ ἀπένεμον οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ὑγείαν, παρατίθεμεν ἐνταῦθα τὸν εἰς Ὑγίαν ὕμνον τοῦ Σικυωνίου Ἀρίφρονος· «Ὑγία, πρεσβίστα μακάρων, μετὰ σεῦ ναίοιμι τὸ λειπόμενον βιοτᾶς, σὺ δέ μοι πρόφρων σύνοικος εἶης· εἰ γάρ τις ἢ πλούτου χάρις ἢ τεκέων, ἢ τᾶς ἰσοδαίμονος ἀνθρώποις βασιληίδος ἀρχᾶς, ἢ πόθων, οὓς κρυφίοις Ἀφροδίτας ἄρκυσιν θηρεύομεν, ἢ εἴ τις ἄλλα θεόθεν ἀνθρώποισι τέρψις ἢ πόνων ἀμπνοὰ πέφανται, μετὰ σεῖο, μάκαιρ' Ὑγία, τέθαλε πάντα καὶ λάμπει Χαρίτων ἔαρι, σέθεν δὲ χωρὶς οὔτις εὐδαίμων ἔφυ». Ὡσαύτως ἀξιοσημειώτον καὶ τὸ σχολιὸν ἢ συμποσιακὸν ἄσμα τοῦ Σιμωνίδου· «Ὑγιαίνειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ θνατῶ· δεῦτερον δὲ φυὰν καλὸν γενέσθαι τὸ δὲ τρίτον πλουτεῖν ἀδόλως· τέταρτον τε ἡβᾶν μετὰ φίλων» κ. τ. λ. Οὐδὲ καλᾶς σοφίας ἔστιν χάρις, εἰ μὴ τις ἔχει σεμνὰν ὑγείαν». Καὶ ἡ πρόσρησις δὲ τοῦ ὑγιαίνειν ἢ τοσοῦτον συνήθης παρ' Ἕλλησιν ἐκ τῆς αὐτῆς σπουδαιότητος τῆς εἰς τὴν ὑγείαν ἀπονεμομένης λέγεται ὅτι προῆλθεν. «Ὑγιαίνειν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῶν ἐπιστολῶν παρεκελεύοντο (οἱ Πυθαγόρειοι), ὡς καὶ αὐτὸ ψυχῇ τε καὶ σώματι ἀρμοδιώτατον καὶ συνόλως ἅπαντα περιειληφὸς τᾶνθρώπου ἀγαθὰ... καὶ ὅλως ἡγοῦντο τῷ μὲν ὑγιαίνειν τὸ εὖ πράττειν καὶ τὸ χαίρειν εἶναι, οὔτε δὲ τῷ εὖ πράττειν, οὔτε τῷ χαίρειν πάντως καὶ τὸ ὑγιαίνειν» (Λουκιαν. Ὑπὲρ τοῦ ἐν τῇ προσαγ. πταίσμ. 5) καὶ παρὰ Φιλήμονι εὔρηται ἡ εὐχὴ, «αἰτῶ δ' ὑγίαν πρῶτον, εἴτ' εὐπραξίαν, τρίτον δὲ χαίρειν, εἴτ' ὀφείλειν μηδενί». Αὕτη δὲ ἡ φυσικὴ ὑγία διακριτέα πάντως ἀπὸ τῆς ἄκρας εὐεξίας καὶ τῆς πολυσαρκίας ἐκείνης, ἣν διὰ σωματικῆς ἀσκήσεως προσεκτῶντο οἱ ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ ταῖς παλαίστραις ἐνδιατρίβοντες ἀθληταί.

§ 11. Ἡ αὐτὴ φυσικὴ ὑγία καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς μακροβιότητος τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ἧς οὐδεμίαν ἐπιβροχὴν ἦν εἶχεν καὶ αὐτὴ ἢ πρωίμως ἐπερχομένη ἐν τῷ θερινῷ καὶ λίαν

ζωογόνῳ κλίματι τῆς Ἑλλάδος ἀκμὴ τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴν πάλιν τὴν ἀκμὴν τῆς ἡλικίας ἐκληπτέον οὐχὶ τόσον ταχεῖαν καὶ πρῶϊμον, ὡς δυνάμεθα κατανοῆσαι τοῦτο ἐκ τῶν γνωμῶν καὶ συμβουλῶν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ γνωμικῶν ποιητῶν περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὰ ἄτομα ἑκατέρου τοῦ φύλου ὀφείλουσι συνέρχεσθαι εἰς γάμον. Καὶ ὁ μὲν Ἡσίοδος παρακελεύεται περὶ τούτου· «Ὁραῖος γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι, μήτε τριηκόντων ἐτέων μάλα πόλλ' ἀπολείπων, μήτ' ἐπιθεις μάλα πολλά· γάμος δέ τοι ὠριος οὔτος, ἢ δὲ γυνὴ τέτορ' ἡβῶσι, πέμπτῳ δὲ (ἀφ' ἡβης) γαμοῖτο»· ἐπίσης καὶ ὁ Πλάτων παρατηρεῖ ὅτι μέτριος χρόνος ἀκμῆς τὰ εἴκοσιν ἔτη γυναικί, ἀνδρὶ δὲ τὰ τριάκοντα» (Πολιτ. Ε', σ. 460, Ε), καὶ «γάμου δὲ ὄρον εἶναι κόρη μὲν ἀπὸ ἑκκαίδεκα ἐτῶν εἰς εἴκοσι, τὸν μακρότερον χρόνον ἀφωρισμένον· κόρη δὲ ἀπὸ τῶν τριάκοντα μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα· ἐκ τούτων δὲ καὶ διατυποῖ καὶ αἰτιολογεῖ τὸν περὶ γάμου νόμον αὐτοῦ· «Γαμείτω πᾶς ἐντὸς τῶν πέντε καὶ τριάκοντα ἐτῶν». Συμφώνως τούτοις ἀποφαίνεται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἀκμάζει τὸ σῶμα ἀπὸ τῶν τριάκοντα ἐτῶν μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα, καὶ διὰ τοῦτο ἀρμόζει τὰς μὲν γυναῖκας περὶ τὴν ὀκτωκαίδεκα ἐτῶν ἡλικίαν συζευγνύναι, τοὺς δὲ περὶ τὰ τριάκοντα (διότι οὕτω φαίνεται ὅτι γραπτέον ἐν τῷ ἀριστοτελείῳ χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν Ζ', 14, 6 ἀντὶ τοῦ «τοὺς δ' ἑπτὰ καὶ τριάκοντα»). Τοῦτο ὅμως οὐδαμῶς σημαίνει ὅτι ἦσαν σπάνια καὶ παραδείγματα συζεύξεως γυναικῶν καὶ κατὰ τὸ δέκατον πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ πρὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου.

§ 12. Ἐπίσης οὐχὶ μεγάλην πρωϊμότητα ἀκμῆς σωματικῆς ἀποδεικνύει καὶ ἡ βαθμολογία τῶν ἡλικιῶν, τῆς παιδικῆς, ἐφηβικῆς, ἀνδρικῆς καὶ πρεσβυτικῆς ἢ τοῦ γήρως, ἀντιστοιχοῦσα κατὰ τὰ κυριώτερα πρὸς τὰς ἡμετέρας ιδέας· κατὰ ταύτην τὴν βαθμολογίαν, παραλειπομένων τῶν ἑπτὰ πρώτων ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἐτῶν, ἐν οἷς ἐστὶ καὶ καλεῖται τις παιδίον, παῖς μὲν ὀνομάζεται ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου ἢ μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου ἕκτου ἔτους, ἔφηβος δὲ ἀπὸ τούτου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου ἢ εἰκοστοῦ ἑβδόμου ἔτους, τέλειος δὲ ἀνὴρ ἀπὸ τούτων

μέχρι τοῦ πεντηκοστοῦ δευτέρου ἢ πεντηκοστοῦ τετάρτου ἔτους, καὶ ἔκτοτε μέχρι τελευτῆς γέρων. Ἄλλ' ὁ Ἰπποκράτης ἄλλως πως ποιεῖται τὴν τῶν ἡλικιῶν βαθμολογίαν, ὅπερ ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν δυσνόητον ἡμῖν· λέγει δ' οὗτος ὅτι ἐπτά εἰσιν αἱ ἡλικίαι τοῦ ἀνθρώπου, πρώτη ἀπὸ ἐνός ἔτους ἕως ἑπταετοῦς, δευτέρα ἀπὸ ἑπταετοῦς ἕως τεσσαρεςκαιδεκάτου, τρίτη ἀπὸ τετταρεςκαιδεκάτου ἕως εἰκοστοῦ πρώτου, τετάρτη ἀπὸ εἰκοστοῦ πρώτου ἕως εἰκοστοῦ ὀγδόου, πέμπτη ἀπὸ εἰκοστοῦ ὀγδόου ἕως τριακοστοῦ πέμπτου, ἕκτη ἀπὸ τριακοστοῦ πέμπτου ἕως τετταρακοστοῦ δευτέρου, ἑβδόμη δὲ ἀπὸ τετταρακοστοῦ δευτέρου ἕως τοῦ τέλους ὥστε κατὰ ταῦτα πᾶσα ἡλικία ἀποτελεῖ πλήρη ἑπταετίαν· ἡ μὲν πρώτη παιδίον, ἡ δευτέρα παῖς, ἡ τρίτη μειράκιον (μειράξ, μειράκιος), ἡ τετάρτη νεανίσκος (νεανίας), ἡ πέμπτη ἀνὴρ, ἡ ἕκτη πρεσβύτης, ἡ ἑβδόμη γέρων. Καὶ ἀληθεύει μὲν ὅτι αἱ πλείονες τούτων τῶν διαιρέσεων ὑπῆρχον καὶ διεκρίνοντο καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ, καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται αἱ λέξεις μειράκιον καὶ νεανίσκος, ἀλλὰ πῶς δύναται τις παραδεχθῆναι διὰ τὴν Ἑλλάδα μάλιστα πρεσβυτικὴν μὲν ἡλικίαν ἀπὸ τοῦ τριακοστοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ τεσσαρακοστοῦ δευτέρου ἔτους, καὶ ἔκτοτε μέχρι τέλους γεροντικὴν ἡλικίαν, τοῦτο δὴ διαμένει παντάπασιν ἀπορον, ἐν ᾧ μάλιστα γινώσκομεν κάλλιστα ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ μέχρι τοῦ πεντηκοστοῦ πέμπτου ἢ καὶ τοῦ ἐξηκοστοῦ ἡλικία ἦν ἢ καθ' αὐτὸ ἡλικία, ἀπετέλει δηλαδὴ τὴν ἡλικίαν τῶν στρατεύσιμων τῶν δυναμένων ὀπλοφορεῖν. Τότε ὤφειλεν ἐκλαμβάνεσθαι ὁ ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἑαυτοῦ ἡλικίας ὡς ἀπόμαχος καὶ ἀπόστρατος γέρων· ἐν ᾧ τοῦναυτίον εὐρίσκομεν πολυάριθμα παραδείγματα γερόντων, οἱ μέχρι τοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἢ καὶ ἐνενηκοστοῦ ἔτους τῆς ἑαυτῶν ἡλικίας παρίστανται ἡμῖν οὐχὶ ὡς κρονόληρα καὶ σοροδάκιμονα γερόντια, ἀλλ' ἐν ὑγιαινούσῃ ψυχῇ καὶ ἐν ὀλοκλήρῳ τῷ σώματι (*sana mens in sano corpore*), ἐν πλήρει πολιτικῇ καὶ ἀλλοίᾳ πνευματικῇ ἐνεργείᾳ. Ἰδίως μάλιστα ἐν τῇ τελευταίᾳ σφαίρᾳ, τῇ διανοητικῇ, καὶ ἑκατοντοῦτις ἡλικία ἦν οὐχὶ σπάνιον τι, ἀλλὰ λίαν σύνηθες. Οὕτω παραδείγματος χάριν ἐκ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν ἀνδρῶν ὁ μὲν Σόλων ἀναφέρεται ὡς βιώσας

ἑκατὸν ἔτη, ὡσαύτως καὶ ὁ Θαλῆς καὶ Πιπτακὸς Λυκοῦργος, ὁ τῶν Λακεδαιμονίων νομοθέτης, ἱστορεῖται ζήσας ὀγδοήκοντα πέντε ἔτη, ὁ δ' Ἀγησίλαος ὀγδοήκοντα καὶ τέσσαρα ἔτη, ὁ δὲ Φωκίων ὁ Ἀθηναῖος ἦν καὶ στρατηγὸς μετὰ τῶν στρατιωτῶν συνεχιστρατεύων, ἐν ᾧ ἦγε τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος. Τοιοῦτοι μακρόβιοι ἀναφέρονται ἡμῖν οὐχὶ μόνον ἐν πολεμικῷ καὶ πολιτικῷ σταδίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις διανοητικαῖς σφαίραις· οὕτως ὁ Σιμωνίδης ἐζήσεν ὑπὲρ τὰ ἐνενήκοντα, ὁ Σοφοκλῆς ἐνενήκοντα πέντε, ὅτε ἀπέθανε καταπιὼν ῥᾶγα σταφυλῆς καὶ ἀποπνιγείς, ὁ Κρατῖνος, ὁ Δημόκριτος, ἐζήσαν ἑκατὸν τέσσαρα, ὁ Ξενοφῶν, ὁ Ἰσοκράτης, ὅς ἐνενήκοντα καὶ ἕξ ἐτῶν γεγονώς συνέγραφε τὰ ἀριστουργήματα τῶν λόγων αὐτοῦ, ἀπέθανε δὲ ἀποσχόμενος τροφῆς (σημειωτέον δὲ ὅτι ἔρθασεν εἰς βαθὺ γῆρας διὰ τὸ μηδέποτε συμπέριενεχθῆναι ἄλλων εὐωχίαις)· ἀλλὰ πάντα ταῦτα τὰ μακροβιότητος παραδείγματα ὑπερβαίνει τὸ τοῦ Ἰοργίου τοῦ Λεοντίνου σοφιστοῦ, ζήσαντος ἑκατὸν ὀκτῶ ἔτη· ὁ Θεόφραστος ὀρίζει αὐτὸς τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ εἰς ἐνενήκοντα ἐννέα ἔτη. Ἐπίσης μακρόβιος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἱστοριογράφος Ἰερώνυμος ὁ Καρδιανός, ζήσας ἑκατὸν τέσσαρα ἔτη, καίτοι γενόμενος ἐν πολέμοις καὶ πολλοὺς καμᾶτους ὑπομείνας καὶ τραύματα, ἀπέθανε δὲ ὦν μέγρι τῆς τελευταίας ἡμέρας ἄρτιος ἐν ταῖς συνουσίαις, καὶ διατηρήσας σώας πάσας τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ. Ὡσαύτως καὶ ὁ Κτησίβιος τελευτήσας ἐν περιπάτῳ ἐν ἡλικίᾳ ἑκατὸν εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν· ὁ δὲ Οἶος πατὴρ τῆς ἱατρικῆς ἱστορεῖται βιούς ἑκατὸν τέσσαρα ἔτη· ὁ Ἀνακρέων καὶ ὁ Σπησίχορος οἱ μελοποιοὶ λέγονται ὅτι ἐζήσαν ὀγδοήκοντα πέντε ἔτη. Ὅτι δὲ ἡ μακροβιότης τῶν τοιούτων συνεπήγετο ἀσήμαντον ἐξασθένησιν τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων, γίνεται ὀφθαλμικὸν καὶ ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πολλοὶ ἐτελεύτησαν· οἷον ὁ μὲν Φιλῆμων ὁ κωμικός, βιούς ἐπτὰ καὶ ἐνενήκοντα ἔτη, κατέκειτο μὲν ἐπὶ κλίνης ἡρεμῶν θεασάμενος δὲ ὄνον τὰ παρεσκευασμένα αὐτῷ σῦκα κατεσθίοντα, ὥρμησε μὲν εἰς γέλωτα, καλέσας δὲ τὸν οἰκέτην καὶ σὺν πολλῷ καὶ ἀβρόφῳ γέλῳτι εἰπὼν προσδοῦναι ἀκράτου ῥοφεῖν, ἀποπνιγείς ὑπὸ τοῦ γέλωτος ἀπέθανεν. Ὁ δὲ Κλεάνθης, ἄγων τὸ ἐνενηκοστὸν ἑνατὸν ἔτος, ἔσχεν ἐπὶ τοῦ

χειλους φῦμα, καὶ οὕτως ἀπεκαρτέρησε· καὶ μάλιστα, ἐπελθόντων αὐτῷ παρ' ἐταίρων τινῶν γραμμάτων, προσενεγκάμενος τροφήν καὶ πράξας περὶ ὧν ἠξίουσι οἱ φίλοι, ἀποσχόμενος αὐθις τροφῆς ἐξέλιπε τὸν βίον· ὁ δὲ Ζήνων ἀγων καὶ αὐτὸς τὸ ἐνενηκοστὸν ὄγδοον ἔτος ἔργεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἀποσχόμενος τροφῆς τελευτᾷ. — Τὴν αὐτὴν τῷ Ἱπποκράτει γνώμην περὶ ἡλικιῶν, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται παράδοξος, ἐκφράζει καὶ ὁ Σόλων ἐν τισὶν ἐλεγείοις, εἰ καὶ ἠμφίβαλόν τινες περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν. Ἔχουσι δὲ ταῦτα ὧδε· «Παῖς μὲν ἀνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἔρκος ὀδόντων φύσας ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἑπτ' ἔτεσιν· τοὺς δ' ἑτέρους ὅτε ὀὐδὲ τελέσῃ Θεὸς ἑπτ' ἐνιαυτούς, ἥβης ἐκφαίνει σήματα γεινομένης· τῇ τριτάτῃ δὲ γένειον ἀεζομένων ἔτι γυίων λαχνοῦται χροίης ἀνθος ἀμειβομένης· τῇ δὲ τετάρτῃ πᾶς τις ἐν ἑβδομάδι μέγ' ἄριστος ἰσχύει, ἣν τ' ἄνδρες σήματ' ἔχουσ' ἀρετῆς· πέμπτη δ' ὠριον, ἄνδρα γάμου μεμνημένον εἶναι καὶ παίδων ζητεῖν εἰσπίσω γενεήν· τῇ δ' ἕκτη περὶ πάντα καταρτύεται νόσος ἀνδρός, οὐδ' ἔρδειν ἔθ' ὁμῶς ἔργ' ἀπάλαμνα θέλει· ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσιν μέγ' ἄριστος ὀκτὼ τ' ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ' ἔτη· τῇ δ' ἐνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μαλακώτερα δ' αὐτοῦ πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσα τε καὶ σοφίη· τῇ δεκάτῃ δ' ὅτε ὀὐδὲ τελέσῃ Θεὸς ἑπτ' ἐνιαυτούς, οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχει θανάτου». Ἀλλ' ὅμως ἐν τούτοις τοῦλάχιστον πολλῶν φυσικώτερον προστίθενται καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἑβδομάδες ἐνιαυτῶν.